

О. С. Черемська, О. В. Масло

*Харківський національний університет імені Семена Кузнеця
Харківська гуманітарно-педагогічна академія*

**Національно-культурний компонент
у лексиці російської прози Г.Ф. Квітки-Основ'яненка
як засіб вербалізації мовної особистості**

Черемська О. С., Масло О. В. Національно-культурний компонент у лексиці російської прози Г. Ф. Квітки-Основ'яненка як засіб вербалізації мовної особистості. У статті порушено проблему виявлення та опису характерних рис мовної особистості автора, оповідача та персонажа. Окреслено мовну палітру україномовних і російськомовних творів письменника шляхом виявлення національно-культурного компонента як засобу вербалізації мовної особистості комуніканта. Проаналізовано фольклорну комунікативну модель побудови його творів, риси оповідної структури художньої прози письменника. Досліджено національно-культурний компонент лексики таких російських творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, як «Пан Халявський», «Ганнуся», «Панна сотниковна», «Малоросійські анекдоти», який найяскравіше представлений у номенах матеріальної культури (традиційні страви, слова на позначення одягу та взуття, господарське начиння, традиційне житло) та духовної (традиційні музичні інструменти, ігри, танці, календарно-побутові звичаї та обряди).

Ключові слова: національно-культурний компонент, лексика, міжкультурні мовні комунікації, номен.

Черемская О. С., Масло О. В. Национально-культурный компонент в лексике русской прозы Г. Ф. Квитки-Основьяненко как средство вербализации языковой личности. В статье поднята проблема выявления и описания характерных черт языковой личности автора, рассказчика и персонажа. Определена языковая палитра украиноязычных и русскоязычных произведений писателя путем выявления национально-культурного компонента как средства вербализации языковой личности коммуниканта. Проанализирована фольклорная коммуникативная модель построения его произведений, черты повествовательной структуры художественной прозы писателя. Исследован национально-культурный компонент лексики таких российских произведений Г.Ф. Квитки-Основьяненко, как «Пан Халыавский», «Аннушка», «Панна сотниковна», «Малороссийские анекдоты», наиболее ярко представлен в номенах материальной культуры (традиционные блюда, слова, обозначающие названия одежды и обуви, хозяйственная утварь, традиционное жилище) и духовной (традиционные музыкальные инструменты, игры, танцы, календарно-бытовые обычаи и обряды).

Ключевые слова: национально-культурный компонент, лексика, межкультурные языковые коммуникации, номен.

Cheremaska O. S., Maslo O. V. National cultural component of the Russian prose-writer F. Kvitka-Osnovyanenko language as a means of verbalization of linguistic identity of communicants. The article raised the problem of identifying and describing the characteristics of the linguistic identity of the author, the narrator and the character. The article also outlined linguistic palette of the writer's Ukrainian and Russian works by identifying national cultural component as a means of verbalization of linguistic communicant identity. We analyzed folk communicative model of works construction and the features of prose narrative structure. The article studied national cultural component of the vocabulary of such Russian works of Kvitka-Osnovyanenko as "Mr. Halyavskiy", "Gannusia", "Miss sotnykovna", "Malorossiyskiye anecdotes" which most clearly represented in nomens of material culture (traditional words to describe clothing and footwear, household utensils, traditional housing) and spiritual (traditional musical instruments, games, dancing, calendar and living traditions).

Keywords: national-cultural component, vocabulary, language intercultural communication, nomens.

Період першої половини ХІХ століття характеризується на слов'янських теренах появою письменників, які на образно-тематичному тлі виявляють зразки міжкультурної художньої взаємодії: М. Гоголь, М. Костомаров, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, М. Гнедич, В. Капніст. Як зазначав Д. Дюришин, «Особливі для кожного письменства законо-

мірності історичного розвитку породжують і різні критерії включення їх [білітературних митців] у контекст однієї та іншої літератури. Отож таке явище є органічною, невід'ємною частиною обох зацікавлених літератур, хоча й має неоднакове значення в поступовому розвитку кожної з них» [3:248]. Унаслідок історичних процесів письменники, відчуючи неможливість реалізувати себе в рідній літера-

турі, звертаються до мовної та художньої системи народів-сусідів, або розробляють українську тематику, або пишуть двома мовами (Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Марко Вовчок). У творчості цих письменників наявні компоненти сусідніх культур не лише на рівні тематики, але й мовної картини світу. Отже, умовно твори того часу можна поділити на російськомовні для освіченої верхівки населення та україномовні, орієнтовані на народ.

Час, коли творив Квітка, позначився, з одного боку, зацікавленням до всього українського, з іншого, — русифікаторською політикою, коли, як писав Квітка в «Суплиці до пана іздателя», «є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати» [5:VII:112]. Українське художнє слово борлося за право посісти належне місце в колі інших європейських літератур.

В історію української літературної мови Г. Квітка-Основ'яненко увійшов як один із її фундаторів. Визначний драматург, популярний україномовний і російськомовний письменник, один із засновників театру у Харкові, Товариства благодіяння, Інституту шляхетних дівчат; ініціатор заснування журналу «Украинский вестник», альманахів «Утренняя звезда», «Молодик»; публічної бібліотеки. У своїх перших творах письменник спростовує неприязне ставлення до нової української літератури, яка розпочала своє становлення з творчості І. Котляревського.

Мову творів Квітки різноаспектно досліджено в українському мовознавстві (Л. А. Булаховський, Т. Ю. Бакакіна, М. А. Жовтобрюх, Т. А. Космеда, Л. А. Лисиченко, Ф. П. Медведєв, О. Г. Муромцева, І. В. Муромцев, М. Ф. Наконечний, С. Б. Стасевський, В. Д. Ужченко, О. М. Фінкель та ін.), однак проблема виявлення та опису характерних рис мовної особистості автора, оповідача, персонажа є актуальною й потребує подальшого розгляду.

Г. Квітка-Основ'яненко, як відзначає О. Г. Муромцева, посідає особливе місце в літературі кінця XVIII — початку XX століття. Він є першим українським прозаїком, і це засвідчує його особливу роль у творенні нової української літературної мови на народній основі. І якщо візитною карткою рівня розвитку будь-якої мови вважати кількісний і якісний склад лексики, то більшість слів мовної палітри творів письменника — це вже одиниці нової української літературної мови.

Народно-розмовну лексику Квітка підніс до рівня «літературномовної» [9:13–21].

Обравши своїм героєм народ і пишучи для народу, Квітка використовує фольклорну комунікативну модель, оповідь, надавши їй певної трансформації з огляду на специфічну форму функціонування літературного твору. У зв'язку із цим можемо говорити про імітацію усного мовлення та створення ілюзії реальності фігури оповідача, який постає як фіктивна «особистість». Окрім того, така оповідна манера передбачає формальну «присутність» читача / слухача, з яким «спілкується» оповідач Грицько Основ'яненко.

На думку О. І. Борзенка та Ю. С. Кириченко, фігуру оповідача автор використовує як особливу художню маску, що була первісно властива саме фольклорній прозі. Тому основні прийоми введення образу оповідача у структуру «Малороссийских повестей» можуть бути співвіднесені із фольклорною традицією. Грицько Основ'яненко постає в українській прозі *письменника* як своєрідна «особистість». Ілюзія реальності цієї «особистості» виникає завдяки численним самохарактеристикам оповідача, який перериває розповідь спогадами про минуле, коментарями описуваних подій. Окрім того, у повістях *наявні* розлогі роздуми на морально-етичні та філософські теми, звернення до *уявного* слухача та його *уявного* життєвого досвіду. У такий спосіб відбувається імітація безпосередньої усної бесіди між оповідачем та *уявним* слухачем [6:60–61].

Розповідач, постійно присутній у казці, притчі, гумористичному оповіданні, анекдоті, стає центральною фігурою Квіткиної оповіді й визначає, за словами Д. Чижевського, «і стиль, і мову» його творів [12:395]. Це і розлогі описи, діалогічність, і просторіччя, і словесні повтори, і *перечислення*, й уникання іншомовних слів через описові або власномовні відповідники, вигуки, прислів'я, приказки, — усе, що властиве усно-розмовному стилю мови. Квітка, занурений у народно-розмовну стихію фольклорних жанрів, і саме її він переносить у літературу.

Ще однією характерною рисою оповідної структури художньої прози Г. Квітки-Основ'яненка є ігрова складова. Вона виявляється загалом у «мовленнєвій поведінці» оповідача за посередництвом таких засобів «театралізації», як міміка, жести, риторичні фігури, дієслова вигукового походження, перевага діалогів над монологіями, синхронізація процесу оповіді з подіями творів тощо. Виразно простежується ігровий принцип передусім у взаємодії між автором і оповідачем. Що ж до їх мовної харак-

теристики, то вона відзначається вкрапленнями елементів російської та української мов.

Як засвідчує Т. А. Космеда, твори Квітки відображають міжкультурні мовні комунікації, характерні для населення Харкова та Харківської області першої половини XIX ст. Вони яскраво відображають мовну ситуацію Слобожанщини, з характерною для неї двомовністю. Двомовність була властива середньому та вищому прошарку населення, до якої й належав письменник, адже був повітовим предводителем дворянства, совісним суддею, головою Харківської палати карного суду. «У монологах та діалогах українців відчувається притаманний Квітці інтуїтивний «фото-документалізм» в імітації народно-розмовного мовлення двомовної особи» [1:14]:

— *Та як можна, — казав голова, — щоб женська душа та платила податі?*

— *Казусное діло! — обізвався-таки писар, штрикаючи себе пальцем у лоб. — Не іміється приміру. Треба-надобно спросити у господина ісправника розрішення* («Сердешна Оксана»).

Пан Кнышевский возвел очи горе и, положив руку на Петрусину голову, сказал: "Вот детина!"

Король отвечает важно:

— *Короля должно шановать (почитать) и всем панночкам по семи раз целовать.*

— *Да не щипайтесь же, панычу! — вдруг вскрикивает из круга одна панночка, отодвигаясь от своего соседа* («Пан Халявский»).

Як бачимо, в україномовні твори письменник уводить русизми, «які є виявом категорії особливого, що посилює, яскравіше виражає прагмалінгвістичні категорії оцінки, експресії емоційності, а саме використання неукраїнської лексики у такому випадку можна розглядати як засіб творення текстової конотації [7:26]. У російськомовні твори Квітка вкраплює українські слова (*страва, родзинки, одягшись, ранок, турбуєшся, готують, порадились, рушили*), часто подаючи переклад так званої безеквівалентної лексики, тобто тих лексичних одиниць, які на певному історичному відрізку часу не мають готових еквівалентів у лексиці іншої мови, наприклад, *юпка* (корсет), *кутя* («обыкновенно поставляемая в пищу при погребении и поминании усопших»). Також уводить розлогі етнографічні замальовки українського життя, елементи народної моралі, питомі українському фольклору порівняння, звертання, тобто ті компоненти, які становлять національно-мовну картину світу українця [11:38]. І. Франко зазначав, що твори письменника

«черпані виключно з життя народного» [10:113], а в образах його героїв «чітко використовується національний характер українського народу» [10:180]. П. Куліш зауважує насамперед те, що письменник «нас увів у мужицьку хату», звеличив «внутрішній образ українського народу» [8:473].

Свідоме використання письменником так званих «українських вкраплень» у російськомовних текстах допомогло «відтворити життєвий лад українця, особливості їх національної психології, ознайомити з соціо-культурними цінностями, глибинними, душевними і духовними віхами, що формували, тримали та зміцнювали моральні підвалини українського народу» [1:18].

Причини звернення Квітки до російської мови різні. Насамперед, як стверджує С. Д. Зубков, нерозробленість у той час стилів української прози, потрібних для створення розгорнутих описів, філософських і публіцистичних відступів, а також прагнення привернути увагу суспільства до України [4:12].

Важливим аргументом є орієнтація автора на широку аудиторію: твори російською мовою призначені як для російського, так і для українського читача. Крім цього, важливим, мабуть, було й те, що письменник публікував свої твори в столичних журналах, зокрема «Современник», «Отечественные записки», «Москвитянин».

Ю. Шевельов глибше розглядає цю проблему. У псевдонімі «Основ'яненко» учений убачає приховану від самого Квітки другу сутність його особистості, яка, за припущенням дослідника, була домінантною: «І може, навіть Основ'яненко був основою Квітчиної душі? Глибокою, справжньою, часом ірраціональною, яку не завжди сам зовнішній, офіційний (і для інших, і для себе) Квітка розумів і міг сформулювати» [13:10]. Тож псевдонім-маску дослідник сприймає не просто як друге ім'я письменника, а як маркер підсвідомої «роздвоєності», яка «проймає глибоко всю творчість Квітки» [13:10].

Історично накопичений соціокультурний, господарський досвід акумулюється в етнокультурному просторі українця через національно-культурну лексику, яка є важливим елементом російської прози Г. Квітки-Основ'яненка. «Національно-мовна картина світу у творах Квітки-Основ'яненка, писаних українською мовою, зображена за допомогою майстерного використання народно-розмовної стихії, зокрема слобожанського діалекту. Тут представлені етнографічні описи нашого народу: обрядів весілля й похорону, співанки.

У сюжети творів вплетені різноманітні фольклорні елементи: прислів'я, приказка, анекдот, казка, повчання» [11:38]. Російські ж твори такі, як «Пан Халявский», «Ганнуся», «Панна сотниковна», «Малороссийские анекдоты», рясніють словами з НКК (національно-культурним компонентом). Вони введені з метою національномовної чи соціальної характеристики оповідача і персонажів, надання колориту оповіді й комунікації та найчастіше виконують роль маркерів національно-культурної приналежності чи соціального стану мовної особистості.

Найяскравіше НКК представлений у номенах матеріальної культури:

1. Номени традиційних страв, семантичне значення яких віддзеркалює типові явища в побуті українців, а НКК виявляється в диференційних семах «найбільш уживана страва», «ритуальна страва»: «подається и кутья, обыкновенно поставляемая в пищу при погребении и поминании усопших» [5:IV:302]; «эта пшеница нужна была для сделания из нее муки «на пасху» к будущему «великодню» [5:IV:104]; «борщ с кормленою птицею, чудеснейший, салом свиным заправленный и сметаною забеленный» [5:IV:12], «галушки вздобные в молоке, «квасок» (особенное мясное кушанье с луком» [5:IV:13], «подувая в чашку вареной» [5:IV:307], «галушки с салом», «вареники, плавающие в масле и облитые сметаною» [5:II:386];

напоїв «наливка», «вишневка» «горелка»: Батенька, с дозволения пана полковника, поднесли пану Кнышевскому большую чарку вишневки; И потом, выпив на калган гнатою горелки, пошел в школу отдыхать на лаврах, избавясь от гонительницы своей.

2. Слова на позначення одягу і взуття характеризують естетичні смаки та уподобання народу: кофейный шелковый платок «навязан на подкапок из синей сахарной бумаги» [5:IV:16], «на головах кораблики или очипки парчи сутой... На шее наместа, дукатов, еднусов, крестов... Девушки иные для легкости без кунтушей, в одних юпках» [5:IV:17], «из китайки сделанного, в суконную, в важно облакающую вас кирею, изукрашенную тесьмами, снурками и кистями» [5:4: 73], «тулупчик, покрытый синею китайкою» [5:4: 295], «золотого парчевого кунтуша» [5:IV:306], «кунтуш, и запасочку пестрее, и на голову навязала бы лучших лент и позументов, и наместа с крестами и червонцами» [5:IV:314], синий жупан, богатые кунтуши, люстриновые юпки, шелковые запаски, парчевые очипки, газетовые кораб-

лики; накупил ей дорогих намест, янтарей, дукатов» [5:IV:322], «подпоясана была длинным шитым рушником» [5:II:370]; «косы заплетены мельчайшими пасмами, свиты венком, и уложены на макушке, а по лбу положены, одна на другой, разных цветов ленты, а поверх их — золотой газ сутой» [5:IV:17]; «из-под шелковой плахты виднеется «ляхавка», т.е. подол сорочки, таким же узором вышитый, как рукава» [5:IV:17]; «только кушачком подпоясанная» [5:IV:94].

3. Господарське начиння представлене словами: «мисы», «длинное полотенце, так же вышитое, как и скатерть» [5:IV:20], «ослоны» [5: V:21]; «я располагал для генерала и знакомых купить несколько кощей» [5:II:367, 2; «батькова скрынька» [5:II:83, 2]; «вареников полумысок» [5:II:384].

4. Традиційне житло: хата, сажа, ток, клуня:

Войдя в хату одной из вдовых казачек, у которых обыкновенно собираются вечерницы, мы увидели множество девок, сидящих за столом; гребни с пряжей подле них, но веретена валялись по земле;

И так пан Кнышевский преостроумно все распорядил: избрал самые трудные псалмы и, заведя меня и своего дьяченка, скрытно от всех, на ток (гумно) в клуне (риге), учил нас вырабатывать все гагаканья...

Номени духовної культури з НКК складають традиційні музичні інструменти, ігри, танці, календарно-побутові звичаї та обряди. «Вот в этот торжественный день, прежде всего, утром еще, является команда козачков для почетного караула, поелику в доме будет находится сам пан полковник своею особою. При этой команде всегда находятся сурмы и бубны» [5:IV:16]. Літературні джерела донесли до нас відомості про побутування у військовій музиці українського козацтва сурми (козацької труби) — дерев'яної конусоподібної трубки. Бубон ще у Київській Русі побутував як військовий інструмент, а не тільки скомороший. У кінних полках він був приналежністю не тільки начальника, а й рядового вершника.

Народні ігри та танці: «креймашки», «играла в мяч в «скракли», «свайку» [5:IV: 84], «горлицы, метелицы, санжаровки» [5:IV:188]; «как искусно выбивал гопака» [5:IV:312]. Так, скраклі – українська народна спортивна гра (за принципом нагадує городки). Суть гри полягає в тому, що гравці вибивають бучками (палками) з відведеного місця дерев'яні скраклини (цурпалки). Придатний матеріал для інвентаря – липа/бук.

Обрядовий комплекс представлений обрядами календарного циклу (переважно Різдво) та родинного (весілля): «завтра *святвечер* пока обделю всех на *узвар*», «сесть за *узвар* и *кутью*» [5:IV:293]; «сначала пели *колядные песни*» [5:4:309], «часто случалось, что так обнадеженный жених, возвращаясь с восхищением, находил у себя в экипаже *тыкву*» [5:IV:144].

Громадський побут та звичаєвість представлені номеном *вечорниці*: «он еженощно ходил на *вечорниці* и веселился там до света» [5:IV:57].

Важливим засобом вияву комунікативної функції мови є звертання, у варіативних формах яких знайшли своє відображення культурні цінності та норми мовної спільноти: *доню, доненька моя, пане Мироне, серденько мое, добродію, паньченько; Ану, пане Трофиме! Не угобзишься ли ты в писании?* У звертаннях позитивно-оцінного характеру набуває номен серце і його похідні.

До так званих фонових одиниць, які мають різні конотації (оцінні й емоційні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки відносимо:

– слова-символи: «на семнадцати девках и на тринадцати вдовицах сватался, везде *гарбузы* поджнесли» [5:II:362, 2].

– антропоніми: *Кулинка, Парася, Гапочка, Хивря, Ганнуся, Петруся, горбунчик-Павлуся*.

– емотивні слова: *матусенька, таточку, паньчи, «панночки»,* или – как теперь их зовут «барышни», «краснела, словно калина», «ничогисинько», «серденько», «сердешина», «приберу *гарненько*», «гляди *пыльненько*». «Емоційно-експресивна лексика переважає у творах письменника серед інших шарів стилістично маркованої лексики» [8; 38].

– слова, яким властиві національні асоціації: *москаль* («Уже *москаля* и видно: тотчас заверховодит» [5:IV:309]; «Ну, угостил нас *москаль!* Будем помнить» [5:IV:135], «а эта *хохлушка* смеет умничать и будто не замечать его» [5:IV:310].

Таким чином, національно-культурний компонент є складником мовної картини світу, через яку конкретна лінгвокультурна спільнота сприймає довкілля. Він є також визначальним чинником відтворення етнокультурної специфіки російськомовних текстів Квітки, важливим засобом національно-мовної характеристики комуніканта, про що свідчить частотність уживання слів із національно-культурним компонентом та різноманітність форм його вираження.

Література

1. Бакакіна Т. Ю. Відбиття явищ інтеференції та її стилістичне використання у творах Квітки-Основ'яненка російською мовою / Т. Ю. Бакакіна // Автореферат ... кандидата філологічних наук. Спеціальність 10.02.02. — російська мова. — Х., 1996. — 23 с.
2. Народно-національні характери у творчості Квітки-Основ'яненка / Л. Горболіс // Березіль. — 1994. — № 9–10. — С. 176–180.
3. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы / Д. Дюришин. — М.: Прогресс, 1979. — 318 с.
4. Зубков С. Д. Русская проза Г. Ф. Квитки и Е. П. Гребенки в контексте русско-украинских литературных связей / С. Д. Зубков. — К.: Наукова думка, 1979. — 271 с.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 2 : Драматичні твори. Рання проза / гол. ред. П. М. Федченко. — К.: Наукова думка, 1979. — 588 с.; Т. 4 : Прозові твори / гол. ред. П. М. Федченко. — К.: Наукова думка, 1979. — 544 с.; Т. 4 : Прозові твори / гол. ред. П. М. Федченко. — К.: Наукова думка, 1979. — 544 с.; Т. 7 : Історичні, етнографічні літературно-публіцистичні статті, листи / гол. ред. П. М. Федченко. — К.: Наукова думка, 1979. — 568 с.
6. Кириченко Ю. С. Автор, оповідач, читач у структурі художньої прози Г. Квітки-Основ'яненка.: дис. ... канд. філолог. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Ю. С. Кириченко. — Харків, 2012. — 195 с.
7. Космеда Т. А. Проблема міжкультурної комунікації в тексті Г. Квітки-Основ'яненка / Т. А. Космеда // Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2004. — Вип. 11. — Ч. I. — С. 23–28.
8. Куліш П. Твори : у 2т. / П. Куліш. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — 586 с.
9. Муромцева О. Григорій Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови / О. Муромцева / З історії української літературної мови. Вибрані твори. — Х., 2008. — С. 9–24.
10. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / редкол. : Є. П. Кирилюк та ін. — Т. 28 : Літературно-критичні праці (1890 — 1892) / Упоряд. та комент. Н. Р. Мазепа, О. В. Мишанича, Г. А. Нудьги,

С. М. Трофимука, Н. І. Чорної ; Ред. Н. Є. Крутікова, С. В. Щурат / І. Франко. — К. : Наук. думка, 1980. — 439 с., іл., портр.

11. Черемська О. С. Національно-мовна картина світу у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка/О. С. Черемська // Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2004. — Вип. 11. — Ч. І. — С. 36–40.

12. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. — К. : Академія, 2003. — 568 с.

13. Шевельов Ю. Перед судом сторіччя. 1843–1943 / Юрій Шевельов // Укр. мова та літ. — 2005. — Число 2–3 (402–403). — С. 8–10.